

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות

פרקים ד-ה: תפילה

סוגיה מו: תוספות בתפילה בעשרת ימי תשובה

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

© כל הזכויות שמורות למחבר

סוגיה מו: תוספות בתפילה בעשרת ימי תשובה

*

רקע

בסוגיית "מבנה התפילה וסדרה" [עמ' 509] עסקנו בדיון הראשונים לגבי היתר אמירת התוספות של עשרת ימי תשובה בברכות השבח ובברכות ההודאה. כדי להשלים נושא זה נלמד את דין השינויים והתוספות שבתפילות עשרת ימי תשובה.

מקורות

- א. גמ' יב: "ואמר רבה בר חנינא סבא משמיה דרב כל השנה... ויזנו אחרי הבעלים"
 ב. מסכת סופרים פי"ט ה"ח
 ג. תוס' ד"ה והלכתא
 רי"ף ו' ז: "ואמר רבה בר חנינא סבר משמיה דרב... וכן הלכתא"
 בעל המאור ד"ה מאי
 תלמידי רבינו יונה ד"ה מיהו [וד"ה ואסיקנא]
 רא"ש סי' טז
 רמב"ם הל' תפילה פ"ב הל' יח-יט, פ"י הל' יג והשגת הראב"ד
 ד. שו"ע סי' קיח, באר היטב ומשנה ברורה
 סי' תקפב סע' א, ב, ה, ומשנה ברורה

מסכת סופרים פי"ט ה"ח

כשם שחתימתן של ראש השנה ויום הכיפורים משונה משאר ימים טובים, כך תפילתן. ואין מזכירין זכרונות [הריטב"א (רי"ה לב. ד"ה פתני) גורס: "זכרנו ומי כמוך"] בשלש ראשונות ובשלש אחרונות, אלא בשני ימים טובים של ראש השנה וביום הכיפורים בלבד, ואף באילו בקושי התיירו. אם חל ראש השנה להיות בשבת, אינו אומר יום תרועה אלא זכרון תרועה, לפי שאין תקיעת שופר דוחה את השבת בגבולין משום גזירה.

הסבר הסוגיה

כל השנה כולה אדם מתפלל 'הא-ל הקדוש' מלך אוהב צדקה ומשפט, חוץ מעשרה ימים שבין ראש השנה ויום הכפורים שמתפלל 'המלך הקדוש' ו'המלך המשפט'.

[גמ' יב:]

בנוסח התפילה של עשרת ימי תשובה יש שני שינויים מנוסח התפילה הרגיל וארבע תוספות עליו. שני השינויים מפורשים בגמ'. לארבע התוספות אין מקור בגמ', אבל הן רמוזות במסכת סופרים [פי"ט ה"ח].

השינויים הם: "המלך הקדוש" במקום "הא-ל הקדוש", "המלך המשפט" במקום "מלך אוהב צדקה ומשפט". התוספות הן: "זכרנו לחיים" בברכת אבות, "מי כמוך אב הרחמים" בברכת גבורות, "וכתוב לחיים טובים" בברכת הודאה, ו"בספר חיים" בברכת השלום.

הראשונים נחלקו בהסבר הגמ' אם לדעת רבה, שהלכה כמותו, החתימות "המלך הקדוש" ו"המלך המשפט" מעכבות את התפילה, או שהן רק לכתחילה, ואם טעה אינו חוזר. בעל המאור [נ: ד"ה מאי] ותלמידי רבינו יונה [ו: ד"ה ואסיקנא] בשם רבותינו הצרפתים, סוברים שחתימות אלו הן לכתחילה בלבד; הרי"ף [ז:], הרמב"ם [הל' תפילה פ"י ה"ג] והרא"ש [ס' טז], סוברים שהן מעכבות, ואם טעה חוזר.

תלמידי רבינו יונה [ז: ד"ה מיהו] מחדשים, שאמירת הנוסח "המלך המשפט" אינה מעכבת, ורק הזכרת "מלך" מעכבת. לפיכך אם אמר "א-ל אוהב צדקה ומשפט" - חוזר, ואם אמר "מלך אוהב צדקה ומשפט" - אינו חוזר. הארחות חיים [הל' תפלה אות קד] מביא את דברי הראב"ד שאין הברדל ובכל מקרה חוזר [כך גם עולה מגרסתנו ברמב"ם (פ"י ה"ג)], אך ב"רמב"ם מדויק" מובא שגרסה זו אינה נכונה, ולפי הגרסה הנכונה הרמב"ם מודה לחידושם של תלמידי רבינו יונה.

כמו כן יש מחלוקת ראשונים לגבי ארבע התוספות. תוס' [ד"ה והלכתא] סוברים, שאף הן מעכבות, ואם שכח אחת מהן חוזר, שכן כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים אינו יוצא ידי חובתו. שאר הראשונים חולקים על התוס' משתי סיבות: הרא"ש [ס' טז] סובר שתוספות אלו אינן מוזכרות בגמ', אלא הן תקנת הגאונים, ואינן כלולות ב'מטבע שטבעו חכמים'. הרשב"א [לד. ד"ה הא דאמר רב הונא] סובר שאין חוזרים על תוספות אלו, מפני שלא הצריכו חכמים לחזור אלא בהשמטת מאורע היום במועד שיש בו קרבן מוסף.

נראה להסביר שמחלוקת הראשונים נובעת ממחלוקת בהבנת מהות התוספות של עשרת ימי תשובה. יש שני סוגים של תוספות בתפילה: א. תוספת הנובעת מחיוב הזכרת המאורע [יעלה ויבוא, "נחם", "עננו" ו"על הנסים"]. ב. תוספת הנובעת מחיוב להתפלל תפילה ראוייה לזמנה [משיב הרוח ומוריד הגשם ו"תן טל ומטר לברכה"]. בסוג הראשון יש חילוק בין מאורע שיש בו קרבן מוסף לבין מאורע שאין בו קרבן מוסף, אך בסוג השני אין חילוק, והמשמט תוספות אלו, חוזר אף בימים שאין בהם קרבן מוסף.

נחלקו הראשונים אם התוספות של עשרת ימי תשובה שייכות לסוג הראשון של התוספות בתפילה או שהן שייכות לסוג השני. הרשב"א סובר שהתוספות הללו שייכות לסוג הראשון, ויש להזכיר בתפילה שימים אלו הם ימי תשובה. הרא"ש סובר שהתוספות הללו שייכות לסוג השני, ויש להתפלל בימים אלו שהקב"ה יכתבנו לחיים¹.

ארבע התוספות שאינן מוזכרות מעלות תהייה. הגמ' בהמשך המסכת [לד.] קובעת כי "לא ישאל אדם צרכיו לא בג' ראשונות ולא בג' אחרונות", ברכות אלו מיועדות לשבח והודאה,

¹ הראב"ה [ה"א ס' מ] סובר שמסיבה זו אין חוזרים אפילו כשטועים ואומרים "הא-ל הקדוש" במקום "המלך הקדוש". הרשב"א כנראה סובר שבטעות זו הוא משנה ממטבע שטבעו חכמים, ושינוי מטבע מחייב לחזור אפילו בתוספות של ימים שאין בהם קרבן מוסף.

ואין ראוי לשאול בהן צרכיו של אדם, מדוע בעשרת ימי תשובה מבקשים אנו על צרכינו בברכות אלו?

למדנו בסוגיית "מבנה התפילה וסדרה" [עמ' 511] את שיטות הראשונים לגבי בקשת צרכים בברכות השבח ובברכות ההודאה, ובכלל זה אמירת התוספות של עשרת ימי תשובה². לריטב"א [ראש השנה לב. ד"ה מתני'] שיטה נוספת שיש לה חשיבות רבה להבנת מהות התוספות הללו: "אף על פי שאין אדם שואל צרכיו בג' ראשונות, בכאן שהוא ראש השנה ויום הכיפורים התירו לשאול צרכי רבים אבל לא בשאר ימים". הריטב"א סובר שאף שאלת צרכי רבים אסורה בשלוש ברכות ראשונות, ורק בראש השנה וביום הכיפורים התירו אותה. הריטב"א מבסס את שיטתו על דברי מסכת סופרים [פיי"ט ה"ח], שהתירו אמירת תוספות רק בראש השנה וביום הכיפורים, וגם בהם בקושי התירו.

בנוסף לשאלת עצם ההיתר של אמירת תוספות אלו בשלוש הברכות הראשונות ובשלוש הברכות האחרונות, יש גם שאלה על צורך אמירתן בברכות אלו. מדוע הנהיגו חכמים אמירת התוספות הללו, שבהן מבקשים אנו חיים, כתיבה טובה, שלום ופרנסה, דווקא בברכות השבח ובברכות ההודאה, מדוע לא הנהיגו אמירתן בברכות הבקשה? המעיין במיקום התוספות, רואה שהתוספות הללו פותחות וחותמות את התפילה. מוסיפים אנו תוספות בשתי הברכות הפותחות את התפילה, ובשתי הברכות החותמות אותה.

חכמים קבעו בתוספות הללו את מסגרת התפילה ואת מהותה. "כשם שחתימתן של ראש השנה ויום הכיפורים משונה משאר ימים טובים כך תפלתן" [מסכת סופרים שם], העובדה שהתפילה פותחת ומסתיימת בתוספות הללו, מגדירה את תפילת הימים הנוראים כתפילה השונה במהותה מהתפילה בשאר השנה.

הרמב"ם [הל' תשובה פ"ב ה"א] אומר שעשרת ימי תשובה הם ימי תשובה וצעקה: "אף על פי שהתשובה והצעקה יפה לעולם, בעשרת הימים שבין ראש השנה ויום הכיפורים היא יפה ביותר ומתקבלת היא מיד". כל השנה אנו עומדים בפני ה' בתפילה שקולה ומחושבת. תפילה זו מחולקת בצורה ברורה לברכות שבח, ברכות בקשה וברכות הודאה. בעשרת ימי תשובה אנו צועקים לפני ה' בככי ובתחנונים - בצעקה זו היוצאת מעמקי הלב מתערבבים הסדרים, ואנו מערבבים את בקשת הצרכים עם אמירת השבח³.

² למדנו שם את הסבר הרא"ש [סי' כא] שבקשת צרכי רבים היא שבח לקב"ה, "דשבח וכבוד הוא לרב שהרבים צריכין לו". המאירי [חבור התשובה מאמר ב פרק ב עמ' 263 (מהד' ר"א סופר)] מוסיף הסבר נוסף מדוע בקשות אלו הן שבח: "וממה שנראה לי התר בתוספות אלו, שאין זה אצלי נקרא שאלת צורך כלל, לא צורך יחיד ולא צורך רבים, ולא היתה כונת האומר אל ישאל אדם צרכיו וגו', אלא על צרכי הגוף... אבל תוספות אלו אינם אלא תפלה על חיי הנפש והערת השתדלם בתשובה עד שיגיעם עזר א-להי להיות דבקים בה' עד שיאמר עליהם חיים כלכם היום, והוא אמרם זכרנו לחיים וכו' וזה משבחי השם".

³ הרמב"ם [הל' תשובה פ"ג ה"ד] מביא את המנהג לקום בלילה בעשרת ימי תשובה לאמירת סליחות. מסביר הגרי"ד סולוביצ'יק [הררי קדם סי' ב אות ד] שאמירת סליחות מבוססת על חיוב צעקה בימים אלו, ולכן עיקר זמנה בלילה שהוא זמן המיועד לבכי.

סיכום

המלכת הקב"ה והמשפט שהקב"ה דן את בריותיו, מהווים את מהות הימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים, ולכן הקפידו חכמים לחתום את הברכות ב"המלך הקדוש" וב"המלך המשפט". לדעת הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש חתימה זו מהותית לימים אלו, והמשנה ממנה אינו יוצא ידי חובתו. בעל המאור סובר, שחכמים תיקנו הזכרת מלכות ה', והזכרה זו נאמרת לכתחילה בלבד.

ארבע התוספות האחרות שאומרים בעשרת ימי תשובה, אינן מוזכרות בגמ' אלא רק במסכת סופרים. תוס' סובר שהן מעכבות את הברכה, רוב הראשונים סוברים שאף שלכתחילה יש לאומרן אין הן מעכבות את הברכה, ובעל הלכות גדולות [מובא ברשב"א לד. ד"ה הא דאמר רב הונא] סובר שאסור לאומרן מפני שאין מבקשים צרכים בשלוש ברכות ראשונות ובשלוש ברכות אחרונות.

נראה להסביר, שאמירת תוספות אלו נועדה להדגיש שתפילת הימים הנוראים שונה מהתפילה בכל השנה, ועיקרה בעמידה בצעקה, בכבי ובתחנונים לפני ה'.

הלכה

השו"ע [סי' קיח, וסי' תקפב סע' א-ב, ה] פוסק שמי שלא אמר "המלך הקדוש", ו"המלך המשפט" חוזר, ועל התוספות אין חזורים. הרמ"א פוסק שאם אמר "מלך אוהב צדקה ומשפט" אינו חוזר. הבאר היטב [סי' קיח] פוסק שאינו חוזר על אמירת "המלך הקדוש" בשאר השנה [עיין שערי תשובה (שם) המביא מחלוקת בין זה⁴, ועיין פרי חדש (סי' תקפב סע' א ד"ה ויש לחקור)], והמשנה ברורה [סי' קיח סק"א] פוסק שאינו חוזר על אמירת "המלך המשפט" בשאר השנה.

⁴ המחלוקת נובעת משתי הבנות שונות בחיוב לומר "המלך הקדוש". ניתן להבין שהחיוב נובע מחיוב להדגיש את מלכות ה'. הקב"ה הוא גם "מלך" וגם "א-ל", אך בעשרת ימי תשובה חובה להדגיש את מלכותו יתברך. לפי הסבר זה, האומר "המלך הקדוש" בשאר ימות השנה אינו חוזר. ניתן להבין שהחיוב נובע מכך שבעשרת ימי התשובה ההנהגה הדומיננטית שבה הקב"ה מנהיג את עולמו אינה הנהגה של א-ל מסתתר בשפירר חביון אלא של מלך חי וקיים [דרשו ה' בהמצאו... אלו עשרה ימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים (ר"ה יח.)]. לפי הסבר זה, האומר "המלך הקדוש" בשאר ימות השנה חוזר, שהרי בימים אלו ההנהגה הדומיננטית של הקב"ה היא הנהגה של א-ל ולא הנהגה של מלך.

יש להוסיף שברכת קדושת השם היא ברכה נייגודית לברכת גבורות ה'. ברכת קדושת השם מתארת את הקב"ה כבלתי מובן וכבלתי ניתן להשגה, ואילו ברכת גבורות ה' מתארת את הקב"ה כמלך מורגש ופועל. בעשרת ימי תשובה הניגודיות שבין שתי הברכות הללו מתעמעמת.